

תסיסה ואלימות

היום בו חזר חומייני לאיראן

איחודיות הכללית וביטוייה בתפוצות האלימות, במאבקי הכוח ובתמורות המהותיות, שפקדו את המזרח התיכון בשנות ה-60, לא תמו בשנות ה-70. ונהפך הוא: המרחב המשיך למקד תסיסות על רקע מדיני, כלכלי וחברתי לאורך כל העשור האחרון וברצף בלתי פוסק. הוועזים השונים התריפו והתמזרו בתהודה שרשרת לקראת שלהי שנות ה-70. במסכת נסערת זו בלטי שני אירועים דרמטיים — הסכם השלום המצרי-ישראלי וההפכה החומייניסטית באיראן ועוללותיה.

מבחינת האפקטים הדרמטיים ההשלכות ארוכות הטווח, הודקרו בשנות ה-70 מיספר התרחשויות שניתן להכתירן כתמרורים היסטוריים יוצאי דופן, או כתמורות מהפכניות עתירות חשיבות. מביניהן יש לציין, לאו דווקא לפי הסדר הכרונולוגי, את מילחמת יום הכיפורים ותוצאותיה, משבר האנרגיה והשימוש בנשק-הנפט, התמטטות הריבונות הלבנונית, הסכם השלום המצרי-ישראלי, מהפכת חומייני באיראן והתפוררותה הסופית של ברית סאנטז' המערבית. בשוליים הגיאוגרפיים של המרחב התעמקו מוקדי איי-צביות מדינית: במערב — מאבק ה-פוליטאריז' במרוקו; בדרום — מילחמת סומאליה באתיופיה והקדמה המסוכנת של המוקד הדרום-תימני על סביבותיו (כלפי עומאן וצפון-תימן); בצפון-מזרח — מאבקי הפנים באפגאניסטאן; ובדרום-מזרח — התסיסות הבלתי פוסקות בפאקיסטאן.

ניתן לאבחן בהזוין-חזר ובקשרי-עקשין נסיבתיים בין האירועים שבשוליים הגיאוגרפיים לבין התמורות הדרמטיות שהתחוללו בלב המערכת. במסגרת זו נסתפק בהארה ממקדת על האירועים המרכזיים:

מילחמת יום הכיפורים והשלכותיה. עימות אדיר זה ניתץ את מיתוס העליונות של צה"ל בתודעת ההמונים הערביים ופתח תיבות-פנדורה רבות בישראל, למרות שהתוצאות בזירה עצמה היו הרוח-שואה לסדריה ובעיקר למצרים. בשוליה-מילחמה הודגשה העוצמה הכלכלית הערבית, שהשכילה להשתמש בנשק-הנפט כמנוף לחץ כלכלי ומדיני. לצד והמתנה להתפוררות ההדרגתית של ישראל, בגין קשייה ולבטחה החמורים, נודע תפקיד כביר למיסודי המחבלים בשמירת גחלת הסיכסוך האלים. ההכרה הכלל-ערבית באש"ף כמייצג הפלסטינים, שהושגה עוד בוועידת רבאט, דחקה את ירדן לשוליים המדיניים והמריאה הסתמנו שתי גישות טקטיות כלפי ישראל: "היות הסיור" בניצוחן של מדינות-ערב הראויקליות והמרוחקות גיאוגראפית מזירת העימות, לעומת המגמה הפרנמאסית יותר שמבטאה היו מצרים וירדן. בדיעבד, סיעה המילחמה לגיבוש הכרתו של סאודאט, כי אין סיכוי סביר, בטווח הנראה לעין, להביס את ישראל בשדה-הקרב הנחה זו סללה את נתיב המהפך-הסאקטי המצרי, שהוכשר על-ידי הטיית מצרים לעבר אוריינטציה פרר-מערבית, והחן מלכתחילה על-ידי נכונות הווייתו.

מבחינה כלכלית, מבוחינה בינלאומית, קירבה המילחמה את מעצמות-העל אל סף העימות, אך היתה זו דווקא ארה"ב שהפיקה מתוק מעו הדחות למדיניותו המתחכמת של קיסינג'ר. מבחינת העולם הערבי, חוללה מילחמת אוקטובר קרע מעמיק והולך, שאין לראות את איתויו לעת עתה.

במשבר הנפט התבטא בעליית עוצמתו של אופ"ק בכלל וחברות ארצות-הברית שפיקות הערביות יכלו לנצל את מילחמת יום הכיפורים לצרכי סיחרור מחוץ-הנפט ויצירת קונסטלציה של משברים כלכליים ופינאנסיים במערב. הדעות חלוקות על שיעור הצלחת הערבים בניצול נשק-הנפט כמכשיר-מדיני. השלם (המשך בעמוד 52)

קיימת מלאכותיות מאלוצת בהגדרת אזוריו; חופף את העולם הערבי, וקל חומר — שלא את העולם המוסלמי. כובר-מישקלו דומיננטי של האי-סלם הוטט מכבר מיוזמה, ללב אסיה. הצירוף של מאות מיליוני מוסלמים בפאקיסטאן, בנגלה-דש, סין, אינדונזיה ואסיה הסיבית העניק בכורה כמותית למרחב האסיאתי, הרחק מתחומי האזור, והאת מבלי ליטול בחשבון את השלוחות המוסלמיות באפריקה שמעבר לסהרה. גם המושג "העולם הערבי" אינו זהה לחלוטין עם המרחב הגיאוגרפי של המזרח-התיכון. מלכתחילה, כל הגזרה התיכונה בסביבות ואף מפוקפקת מבחינה אנתרופולוגית. תורכיה ואיראן המוסלמיות אינן משתייכות, אליבא דכולם, לעולם הערבי. מיתר-ערביותן האנתנית של מדינות המגרב והסהרה נתונה בספק. פאקיסטאן ואפגאניסטאן, המשתרעות בשולי המרחב, דאי שאינן ערביות, ואילו בלב אזורנו מצויים מיעוטים אתניים ולאומיים (יהודים, כורדים, תורכמנים וארמנים) השרויים באנטאגוניזם חריף עם הלאומות הפאן-ערביות. על מופניה השונים. קנייה-המדינה הלשוניים להתרבותיים אינם מחולקים ועל-כן המסגרת הפרמאליית להיחמו של העולם הערבי נקבעת על-ידי חברותן של 20 מדינות. הליגה-הערבית, בתוספת אש"ף במעמד אקסטר-טריטוריאלי, מיסגרת זו גולשת לעבר שוליים אפריקניים רחבים, כגון — סודאן, סומאליה ומאוריטניה, ואינה כוללת את מדינות הנדבך הגיאוגרפי הצפוני של המרחב — תורכיה, איראן ואפגאניסטאן — חרף צביגונן המוסלמי.

מסעמים מתודיים ניתו לאתר את מוקדי-המתיחות בשנות השבעים ולאפיינם לפי כננים והיבטים: על רקע דתי — באיראן, באפגאניסטאן, בסעודיה, ובמידה מסוימת גם בסוריה (הסונים נגד העלוויים) ובתורכיה. על רקע לאומי — הסיכסוך הישראלי-ערבי, מרידות הכורדים בעיראק ובאיראן, מאבק ה-פוליטאריז' במרוקו, המלחמת סומאליה באתיופיה. על רקע מדיני, אידיאולוגי וכלכלי — חיכוכי אלג'יריה-מרוקו, סוריה-עיראק, דרום תימן-צפון תימן, דרום תימן-עומאן ועוד. למען האמת, קיים עיברוב תחומים ניכר וקשה לחייץ באזרה מלאכותי בין מגיני סיכסוכים והתפתחותם. קל יותר להצביע על קטליזטורים ועל מאיצי-הידרדרות של מצבים נתונים. כמובן, שמופעלות גם מערכות של וסתים מדיניים, המתערבלות באותה דינאמיקה מתמשכת של אירועים ואירועי-נגוד, בבחינת תיזה וואנטית. כל ניסיון לשרטט תמונת-מצב של העשור האחרון כרוך בתחזיר לעבר שארשי ההתרחשויות בשנים הקודמות. וחקי ניתוח מערכת זיקות רבי-צדדיות ותחייבת תודות דינאמית

האמברגו הסלקטיבי בשנת 1973-4 לא הוכח כיעילה. לעומת זאת, צימצום התפוקה בפועל, או אפילו אימוץ בכיוון זה, דיים לחולל ועודים במערכת המשקית והפיננסית של מדינות המערב. מעמדה של סעודיה התקן לאין שיעור בעקבות משבר האנרגיה, הן מכתו עתודותיה המוכחות האדירות, והן מתוקף הפיכתה למעין "מכה פיננסית" של העולם הערבי ומעבר לו. עוצמת סעודיה נובעת לא רק ממשאבי עתודותיה, אלא מיכולת ויסות הפקת הנפט שלה ומסכומי העתק הנצברים לזכותה. מנקודת ראות מערבית, יכולת ויסות ההפקה האטת סחרור המחירים של סעודיה הפכו אותה לאבן פינה בשתיה האיסטריים של ארה"ב, למרות שהמישור הסעודי עצמו ניצב על כרעי תרנגולת. מנגד - גולה לאין שיעור תלותה של ארה"ב ביבוא הנפט לצריכתה השוטפת, כשהמרכיב הסעודי ביבוא זה מתעצם והולך משנה לשנה. חברו לכך מיספר גורמים, כגון - התמעטות עתודותיה של ארה"ב, הורדת מיסות תפוקתה השנתית בשל הצורך לשמר עתודת-חירום ולהאריך את תוחלת בארותיה, גידול מתמיד בצריכת הנפט האמריקנית לאורך כל שנות ה-70. הכוונה החינוכי במיחזור הפטרו-דולארי הולך, בדיעבד, את עסקות הנשק והרכש האדירות של המערב עם סעודיה בפרט ועם יצרניות הנפט הערביות בכלל, ועיצור את מאון

ניתן לבחון גם את המשבר האיראני, ובהקשר מצומצם יותר - את יתרות המדהים של ישראל על רצועת הנפט במפרץ טאץ' ב-1975 ובשנת 1979. התמוטטות הריבונות הלכנונית, מילחמת האזרחים שיקפה בבואה של מערך מדיני-חברתי מלאכותי ואנכרוניסטי, שלחצו הפנימיים חוללו התפרקות מהצת בסיוע וזו היציגו (סוריה) ומאין פנימי (אש"ף). תחושת קיפוח המוסלמים הסוניים והשיעים וכן הדרתם בעוגה השילוטית ובעמדות הכלכליות המימסדיות גברה, במקביל לתהליך האבולוציה הדמוגרפית, שהפך את כלל הנוצרים בלבנון למיעוט. תהליכים-שלושים אלה הטעינו את החבית הלבנונית בחומר-נפץ רגיש ביותר. המהפך הדמוגרפי הבינ-עדותי שחל בלבנון בעשרים השנים האחרונות גרם, בין השאר, עקב הריבוי ההטבעי המוסלמי הגבוה פי שניים מהנוצרי, וירידתם הנמשכת של הנוצרים ממולדתם. נוכחותו המתחזקת של אש"ף ב"פתח-לאנד", והלחץ במחנות הפליטים הפלסטיניים, בדרום-לבנון וברצועת-החוף - הפרה את האיוון הכמותי הצבאי בין המיליציות הלבנוניות היריבות הטעויה את אולות-ידו של הצבא הלבנוני דמופול והחלש. כך, איפוא, נפתחה במחצית שנות ה-70 מהדורה שנית ואלהימה ביותר של מילחמת-אזרחים, בהשוואה לשנת 1958. זו הידרדרה והסלימה עקב בריחה של המוסלמים הלבנוניים עם מיסד אש"ף והתפוררותו של צבא לבנון.

את הערמונים מתוך האש הלבנונית הוציאה הפעם סוריה, שנענתה לזעקת הנוצרים, במעורבות צבאית - ונחלת ותקיפת השתלטת בהדרגה על מרבית שטחי מדינת-האזורים. תסקיטה הסורית היוותה מופת ומלאכת-מחשבת ל"הפדר ומשול" בסגנון - שמאל (לבנונית) דוחה וימין (כנ"ל) מקרבת. להלן התהפכו היוצרות, והצבא הסורי עבר לכתישת

המיליציות הנוצריות ולהענקת סיוע לנסיטי אש"ף. תוצאותיה הממשיות של מילחמה עקובה מדם זו - בנוסף להרס הפיסי, לחורבן הכלכלי ולעקירת אוכלוסיות ובריתן - התבטאו באובדן ריבונות לבנון על שטחה, בהשתלטות סוריה דהפקטו על מרבית חבליה-המדינה, תוך קבלת לגיטימציה כלל-ערבית לכך באיצטלת הכוח הבין-ערבי שלבנון.

ראוי להטעים במיוחד תוצאות אלה, שכן זו הפעם הראשונה מאז שנות ה-40 המאוחרות, שמדינה מזרח-תיכונית איבדה בפועל את עצמאותה, הפכה למרמס לשכנתה ולמיסד-צבאי (אש"ף), "שהתארה" בה. חרף שימורה הפורמאלי של המתכונת השילוטית בידי מיסד לבנוני, אין הוא אלא כלי-שרת בידי דמשק. מבחינת סוריה, היוותה ההשתלטות על לבנון, תוך התשה הדרגתית של כל היריבים הפנימיים, נידבך חשוב לעיצוב ווריאציה התחלתית של "סוריה-רבית", גניבת תשתית ראשונה ומשמעותית ל"תורת-המיורחית" נגד ישראל, בשיתוף צבאי מוגבל עם ירדן, ובחתימה למיזוג מדיני עם עיראק. הסיוע הישראלי לאוכלוסי דרום-לבנון, שתחלתו הומניטארי והמשכו פרמאטי, התאחר במקצת מבחינת עיתוי היקפו, ולקה מבחינת יעדי המדיניים הצבאיים, כפי שהתברר מ"מבצע-ליטאני" ועוללותיו.

וכסם השלום המצרי-ישראלי, הסכם זה צופן בחובו מיכלול נעלמים ושלל ציפיות, אליבא ד-ישראל, שאי-יודאיתם מקדירה את האופק ומערפלת אותו. כלום זהו שלום ברקיימא, בבחינת פתיחה לדינאמיקה חיובית וחד-כיוונית? הדילמה הישראלית מישלטת בין קוטיב הערכות קיצוניות, שניתנות לניסוח כדלקמן: האם האמור בסיכון מחושב שניטל על-ידי ישראל, תוך קבלת דין הנסיגה הכוללת סמיני כגורמה, תקדיים וכעיצוב דגם לשאר הגורות, או שמא לא היה כאן אלא הימור פרוץ בדרך של אינטואיציה מבריקה, ללא עבודת-מטה מקפת וללא הערכת-מצב שקולה וזהירה. מבחינת מצרים, מצביע המאון על הישגים מוחשיים ונכסים משמעותיים (נפט וטריטוריה), שקבלתם במלואם תאפשר בהחלט אופציה לשינוי כיוון ולגרסיה יסודית לאחר-מכן. מהלך השלום המצרי כורך עימו שני תהליכים ברוגמיים לשנתים ארוכות: יחדוש פני הצבא המצרי באורח טוטאלי ובכמויות מאסיביות, בסיוע טכנולוגיות מתקדמות, כלי-נשק וציוד משופרים ומתוחכמים, ובמקביל - החזרת כל סיני לחוק הריבונות המצרית ללא שפיכות דמים. הסיכון המצרי התבטא בעיקר בבידוד-פוליטי בעולם הערבי, בלתי-הרמטי וכנראה זמני, שכן שינוי הנסיבות הגיאופוליטיות לאחר קבלת סיני והמטמורפוזת-המורדרנית שתבוצע בצבא מצרים, תוך אישור הכלכלה המצרית המעוררת בסיוע מערבי, עשויים להחזיר את נשחת מצרים לישונה במנהיגות הכלל-ערבית, כמופת לתיחום-תכססני, שהסיג את ישראל ל"ממדיה-הטבעיים" והתמיר את הלחצים החיצוניים עליה, נמקביל להחרפת מצוקותיה הכספיות והחברתיות.

היו התחויות אשר יהיו, אין ספק שהשושין העיקרי בהסכם השלום היא ארה"ב,

וזו אף אמורה ליהנות מפריו המדיני, תוך הישענות מתוכננת על המנוף המצרי לצרכי כיבוי תבערות סביבתיות ולמתחת גשרים פרו-מערביים נוספים, דא עקא, שהיציבות החזויה בתוככי מצרים היא בבחינת נעלם גדול ואין לדעת מה יילד יום. מבחינה כלל-ערבית, ניפץ הסכם השלום את תרבויות החרם-המדיני על ישראל (זמנית ?) וקיעקע את מיסדת האחדות הערבית הרופפת בלא-רחי. הבקיע שנפער בחומה זו - עיקרו במימד הפסיכולוגי-מדיני, אולם באורח אירוני וצפוי למדי, מיקד ההסכם בין ישראל למצרים, את הורקור על הבעייה הפלסטינית והביא לשיפור מעמדו ויקרותו של אש"ף כגורם מיידי הכרחי ליישוב. הסיכסוך הישראלי-ערבי.

מהפכת חומיני באיראן מוטטה את שיווי-המשקל האזורי ועיצרה את מעמדה של ארה"ב. כמהפכה אידיאולוגית דתית - השלכותיה הצפויות עלולות להפיץ גלית-הרדה מתמשכים מעבר לטווח-זמן מיידיים ואירועים פוליטיים בני-חלוף, ולכן, חשיבות הנחשת המוסלמי, שגאה וגרף עימו את איראן, תורגת הרוק מתחום גבולותיה. יישום המתכון התיאוקראטי על המיסד המדיני בטהראן צופן בחובו זרע-פורענות ואנרכיה. בדיעבד, הוכח ש, "מהפכה הלבנה" - בת 17 השנים של השאה המרדח - לא השיגה את יעדיה וקוממה נגדה מעמדות שונים ורבים חברתיים מגוונים. כמו כן הסתבר, ששיבות מישור-הברזל המלוכני, שכה הירבו לקשר לו כתרם ולטפחו בנשק חדיש ובציוד מתחכם, היתה מעוררת מיסודח. מתחת לפני השטח התחוללו מתחים חברתיים וכלכליים סמיים למחצה, אשר גיקוו לאפקי האיטלאם, העלו בשטף תיסקולם גיאות-מיסית למורשת האיטלאם ולדיניה, בבחינת תשובה מחצת ומקפת, כביכול, לכל תוליה ומדווחה תחברתיים והכלכליים של המדינה. הרגיסיה המוסלמית באיראן, פרי כישלון מאמצי המודרניזציה של השאה בקיצור-זמן ובקפיצת-דרך ותולדת תיסקולי הנחיתות הטכנולוגית-הפערים המתעמקים - פתחה מוצא "טבעי" לרגשות-הזעם הסטיכיים, שהשתלבו בהעלאת שינאת-הורים (האמריקנים) לדרגת פולחן לאומי-מחרר.

תדמיתה של ארה"ב, כסמל המובחק והמצליח של המערב בעלינותו, מיקדה כלפיה את האיבה המצטברת, תוך הפרת כללי תיחסים הבינלאומיים המקובלים, ההשתלטות על השגרירות ושביית בני-הערוכה, התגובה האמריקנית הרופפת - יותר משנבעה מחולשת ארה"ב נגזרה דווקא מרפינות של איראן ומהאנדרלמוסיה השוררת בה, מה גם שלפחת התערבות צבאית נחושה, רובצת סכנת העימות הבין-מעצמתי מחד גיסא, ואילו מיבחר האופציות לפעילות אמריקנית ישירה נגזרו מתמת הסיטואציה המיוחדת והעיתמי המתאחר, מאידך גיסא.

מתחו ובהו באיראן עשויה להרוויח בריית המועצות, הניצבת על המישור בעמדת המתנה, ומאצה במהתרת הקומוניסטית לגייס את משאביה, פרעל יוצא אחר מהיורה הרוותחת האיראנית הינה ההתפוררות המתרחשת בשוליה הגיאוגרפיים של המדינה, על רקע בלגנות אתנית-לאומית וכתביעת אוטונומיה טריטוריאלית. דברים אלה אמורים בכורדים שבצפון-מערב, באזרבייג'אנים שבצפון, בערבים

שבחצי-איסטאן הדרומית, מתחו הנפט החשוב, ובבאלצ'ים (הסוניים) שבדרום-מזרח. תהליכי הריסוק הצנטריפוגאליים המפרקים את אחדות איראן מצויים בעיצומם הם ימשכו לתוך שנות ה-80, אלא אם כן תושג הכרעה חותכת על-ידי מהפכת-נגד או על-ידי התערבות מעצמתית מבחוץ. ראוי לזכור, כי מעבר האיראני, הטבעי בחותם של טרוף דתית על-לאומית ופאן-איטלאמית, השפיע כבר לשלילה על משבר האנרגיה ופרק זעזועי-מישנה הדיים באפגאניסטאן, בפאכיסטאן, בתורכיה ובסעודיה.

התפוררותה הסופית של ברית מאנט"ו קשורה בעבותות לרעיות-האדמה האיראנית, שהביאה על סאנט"ו את הקץ, רשמית והחלטית. משום מה נבלע היבט חשוב זה בשטף נחשולי האירועים התכופים, "ברית המרכז" ירשה באוגוסט 1959 את "ברית-בגדאד" לאחר פרישת עיראק. הסכם ההגנה הרבי-צדדי כלל בשעתו את תורכיה, איראן, פאכיסטאן ובריטניה, בבחינת נידבך צפוני במיורח-התיכון אל מול גבולותיה של ברית"מ, וכחוליה מקשרת בין נאט"ו לבין הברית הדרום-מזרח אסיאתית. התערעורת ברית זו, תחלה, כאמור, עם נטישתה ע"י עיראק, ומשהחלה פאכיסטאן לחזק את קשריה עם ברית"מ, ולהלן עם סין, על-מנת למתן את האיום ההודי שנשקף לה. יעדיה המדיניים של הברית נתמסמו ונטשו, היא אף לא עמדה במיבחן הסיוע הצבאי ההדדי. תהליך היחלשותה נמשך, איפוא, זמן רב. ניתן היה לצפות שאיראן ההומוגיניסטית הפרושה מגנה, כפי שאכן קרה, ובעקבותיה עובה גם תורכיה, שנתדה עדיין חברה בערבון מוגבל בנאט"ו, מכל מקום, סאנט"ו, שהחלה כ"ברית-בגדאד" אנטי-סובייטית במפורש, עוררה את ברית"מ לדגל מעליה ולעקוף אותה בשנות ה-50 באמצעות עסקות הנשק עם מדינות-ערב. יציאתה של איראן סתמה את הגולל על מחסום מדיני-צבאי פרו-מערבי, שהיה ממוקף מלכתחילה ואשר דעך בהדרגה. ככלות מעשה, הרי זה הישג מדיני עתיד-שיבות לברית"מ, אשר טרחה כ-25 שנים למוטט את מערכת הבריתות האנטי-סובייטית שהקיפה.

אלו היו האירועים הדרמטיים המרכזיים שהטביעו את חותמם על המרוח-התיכון בעשור האחרון. חלקם - אינו בבחינת סנד"פ-סוקס, ומישוריהם ימשיכו להתנפץ לתוך חופי שנות ה-80 ולחולל גיאיות פוליטיות לצד מחזורי-שפל זמניים. עתיד ההסכם הישראלי-מצרי לוטה בערפל, ולמותר להתנבא שהלחץ המערבי והפלסטיני יגבר. משבר האנרגיה העולמי, סיחרור מחירי-הנפט, על כל השלכותיהם, ימשיכו להטריד ולהציק, בחומרה גוברת ותולכת, לעולם המערבי גם במחצית הראשונה של שנות ה-80. תיתכן אף התמוטטות טראומטית והתפרצות געשית בלתי-שוער, נחשולי הרגיסיה האיטלאמית עלולים לחולל תגובות-שרשרת ולטרוף קלפיהן של מדינות האיזור ומעצמות-העל גם יחד. האחרונות-תמשכנה לבחוש בקלחת ולהטות את שטפיה-האירועים לאפקי האינטרסים שלהן. המאבק על סעודיה ואוצרותיה יתרוף בתחילת העשור הבא, מבלי לחקות כהוא זה את מוקדי החיכוכים בשוליים הגיאוגרפיים המדיניים של המרחב. אין מנוס מתחנות עשירי-אירועים ומרתקת לכיוונים בלתי-ברורים. מכל מקום, דבר אחד ברור לחלוטין: הגורם היציב באיזור בשנות ה-80 תהיה א-היציבות הכללית.